

Kapitel 17

Social uorden bliver gjort til individuel uorden

Søren Hertz

I en årrække har det pædagogiske, psykologiske og psykiatriske felt været domineret af en faglig tilgang baseret på, at sociale problemer bredt set bliver gjort til psykiske og i stigende grad også til psykiatriske vanskeligheder. Dette kapitel vil udfordre selve denne individualiserende udsathedsdiskurs og insistere på, at de børn og unge, der kan ses som udsatte, også kan opfattes og beskrives som dem, der inviterer omgivelserne til nyorientering. Når udsathed får karakter af psykiatriske symptomer, så handler mit børne- og ungdomspsykiatriske perspektiv om at møde alvoren med en tro på og et mod til at skabe en proces, hvor alle får mulighed for at bevæge sig et andet sted hen end der, hvor de var. Dette gælder invitationerne fra de konkrete børn og unge, men også på det samfundsmæssige plan.

Når man slår op i danske ordbøger under “udsat”, så dukker der ord som sårbar og truet op, det at være ramt af noget, udsat for noget – synonyme og medbetydninger. I sidste ende en beskrivelse af dem, der er sårbare, fordi andre har gjort eller ikke gjort noget, fordi andre har udsat dem for noget. Vi snakker om socialt udsatte – og har endog oprettet et råd for socialt udsatte, dem, som også kunne kaldes samfundets ydergrupper. Og vi kender alle eksempler på det scenarie, ikke mindst i forbindelse med vores faglige arbejde, men også i mediernes behandling af børn og unge, der lever i socialt og menneskeligt armod og som element i dette har været udsat for seksuelle overgreb, bare for at nævne et ud af mange eksempler.

Disse begreber og fænomener har igennem en årrække flyttet sig fra at handle om noget, man er blevet udsat for, socialt udsathed, til en beskrivelse af et individ, en karakteristik af den enkelte, på linje med andre former for diagnoser. Beskrivelserne “særlig sårbar”, “særlig sensitiv” eller “hypersensitivitet” har f.eks. inden for børne- og ungeområdet tilsyneladende overhalet diagnosen ADHD indenom. Denne bevægelse har åbnet for en yderligere individualisering, i kraft af at fænomenerne er beskrevet væk fra en social kontekst og ind i en biologisk eller endog genetisk forklaringsramme, i form af en biologisk sårbarhed eller udsathed, man som individ kan være ramt af.

Dette kapitel vil udfordre disse individualiserede stress-sårbarhedsmodeller (bl.a. Elvén m.fl., 2012; psykisksaarbar.dk), som har sat deres massive præg på faglige tilgange og samfundsmæssige organiseringer – og i sidste ende på hverdagslivet, hvor der meget let kan opstå bekymringskulturer, når børn og unge reagerer med symptomer og adfærdsformer, der ikke passer ind. Jeg vil i det følgende insistere på en anden faglighed båret af, at symptomer også må forstås som invitationer til omgivelserne. Dermed bliver opgaven, hvordan vi kan bidrage til det, der kan flytte alle ind i at være deltagere i processer, der kan åbne for anderledes samspilsmønstre og livgivende fællesskaber.

Målet er ikke at udrydde begrebet udsathed, men at minde om, at udsathed skal forstås i sin kontekst og også stilles sammen med sin modpol, børnenes og de unges styrker, deres ansvarlighed og whistleblowing, deres invitationer til deres omgivelser. Børnene og de unge som udsatte og *samtidig* som gaver til omgivelserne, dem, der minder os om behovet for mere radikal nyorientering, behovet for anderledes forbundethed, behovet for processer, som kan gøre, at det, der kan udvikle sig i forlængelse af udsatheden, kan blive tilstrækkeligt forskelligt fra det, der var før.

Et lille eksempel:

En 16-årig pige havde oparbejdet et massivt hashmisbrug, men holdt sig dog væk fra hårdere stoffer. Hun havde forsøgt afvænnning i flere omgang, men uden effekt. Hun kom til mig sammen med sine forældre og senere sammen med sin kæreste. Hun beskrev sig selv som alt for følsom, hun blev ofte alt for ked af det, skar i sig selv, havde psykotiske symptomer, følte sig forkert. Hashen brugte hun for at dulme følelserne, som selvmedicinering, fortalte hun. Hun fortalte om et omtumlet barndomsliv med mange voldsomme familiekonflikter, mobning helt tilbage til børnehaven og senere skole. Hun husker, at hun havde lyst til at flytte hjemmefra som seksårig, men blev af loyalitet over for sin mor. I de følgende samtaler med hhv. kæreste og familie så jeg en pige, der var til stede med autenticitet og varme, og som var tydelig med, hvad der var

vigtigt for hende i kontakten med andre. Det dobbelte billede af det, hun fortalte om sig selv, og det, jeg oplevede, gjorde, at temaet om at føle sig forkert blev sat på spidsen – og en nyorienteringsproces opstod for pigen og hendes omgivelser.

Eksemplet illustrerer, at et massivt hashmisbrug inviterer til en proces, der bliver større end blot spørgsmålet om afvænnning. Pigens udsathed levede i kraft af hendes oplevelse af at være forkert – og ideen om selvmedicinering, som let kunne have ført ind i en “rigtig” medicinering, inviterede til den proces, der kunne overflødiggøre ideen om at skulle dulme sig til fordel for at kunne glæde sig over, at der kunne sættes punktum for de svære år.

Set fra et andet perspektiv handler dette om *ikke* at se udsathed og styrke blot som individuelle karakteristika, som et kontinuum, som større eller mindre styrke, men at se fænomenerne “særlig følsomhed” og “særlig autenticitet” og varme som både-og og dermed interessere sig for, hvordan polerne af følsomhed og styrke spiller sammen, blive nysgerrig på, hvordan de har kunnet eksistere side om side, se dem som perspektiver, der hjælper os til at forstå sammenhænge og til at skabe retning i det, der skal ske. I dette tilfælde som knyttet til historien om at føle sig forkert og mulighederne, der kunne opstå, når denne “misforståelse” blev opløst.

Jeg vil i det følgende beskrive teorierne knyttet til dette insisterende både-og og derfra bevæge mig videre i implikationerne for praksisfeltet.

Bio-psyko-sociale og antropologiske perspektiver

Et bio-psyko-socialt perspektiv handler om at fokusere på, hvilke muligheder der kan opstå, når vi sammenkæder vores viden om biologiens udviklingsmuligheder med vores viden fra moderne udviklingspsykologi, tilknytningsforskning og forskning fra det sociale felt, herunder bl.a. resiliens- og recoveryforskning. I denne forbindelse skal det sociale felts betydning fremhæves og understreges undervejs.

Jeg er optaget af den forskning, der understreger hjernens plasticitet – i kraft af det sociale samspil i de afgørende relationer og kontekster, ikke mindst når det drejer sig om børn og unge (Hertz, 2008; Cicchetti, 2002). Opgaven handler om, hvordan vi skaber sammenhænge, hvor børn og unge har lyst til, mod på og tillid til selve det at deltage i socialt samspil, som i sidste ende også udvikler hjernen. Mennesker fødes med spejlnervceller, som over

tid gør, at det ikke er muligt at skelne mellem egne følelser, tanker og intentioner og andres – i de afgørende relationer. Hvis børn og unge lever i sammenhænge, hvor der er stor bekymring, usikkerhed, tvivl eller mange eskalerende konflikter, smitter disse følelser meget nemt frem og tilbage mellem barnet eller den unge og omgivelserne og bliver dermed identitetsskabende. Derfor er det så vigtigt, at børn og unge kan spejle sig i vores tro på udvikling – og mærke, at alvoren bliver mødt med en bevægelse, der rækker ud over bekymring og selvopfyldende processer.

Det betyder, at jo mere man som fagperson kan have en forestilling om, at et barns eller et ungt menneskes vanskeligheder har en biologisk komponent, jo mere skal man være optaget af socialt samspil, fordi det er socialt samspil, der kan udvikle biologien. Og socialt samspil handler ikke primært om træning, men om hverdagserfaringer, om opbygning af en hverdag, hvor barnet eller den unge kan spejle sig i vores tro på muligheder, og hvor vi i kraft af en anderledes forbundethed kan opbygge de erfaringer, der rækker ud over alvoren i det, der har været. Det er derfor, at vi med vores faglighed må insistere på de dialoger og processer, der er nødvendige, når børn og unge viser os, at der er livsomstændigheder, der skal blive anderledes, at der er noget afgørende, der trænger til at blive videreudviklet.

Moderne udviklingsteori (Stern, 2000) og tilknytningsforskning (Fonagy m.fl., 2007) understreger de samme pointer. Her fremhæves det, at børn udvikler sig i et stadigt samspil med deres omgivelser, at børn tager temaer med sig, som de bringer i spil i de sammenhænge, de befinder sig i, og at det i sidste ende er det sociale samspil, der afgør, hvordan generne kommer til udtryk. Biologi er ikke bare biologi, mulighederne for udvikling er også knyttet til det sociale samspil. Det giver derfor ikke mening at adskille fænomener i enten biologiske eller psykosociale/ tilknytningsrelaterede. Der findes heller ikke endelige årsagsforklaringer på, hvorfor mennesker fremtræder, som de gør. Det er altid komplekst. Og: Hvis man på forhånd har defineret, at der er tale om begrænsede udviklingsmuligheder, kommer ens handlinger til at være dybt præget af dette – og fokus vil hurtigt blive, hvordan man kan hjælpe andre med at leve med deres begrænsninger. Over for dette står det ovenfor beskrevne perspektiv, hvor tiden må vise, hvad der kan blive muligt – i et samspil med omgivelserne, der også får muligheder for at lære nyt.

Det er denne form for forskning, der inspirerer til en kritisk tilgang til de tidligere beskrevne stress-sårbarhedsmodeller. Kritisk ikke forstået som værende imod, men optaget af de massive dilemmaer forbundet med disse modeller.

Ideen i modellen er, at jo mere man opfatter andre mennesker som særligt sårbare, særligt udsatte, jo mere skal man som fagperson være opmærksom

på at nedbringe mængden af stress. I praksis har det mange steder ført ind i kompensation og særlige hensyn, nedbringelse af stressfaktorer. Modellen fokuserer umiddelbart på individet og individets udsathed – og er dermed med til at reducere den kompleksitet, der er forbundet med opmærksomheden på bl.a. sociale vilkår, social ulighed og social udsathed. Og hvis vi inddrager de ovenfor beskrevne spejlnerveceller, får vi øje på, at dem, der beskrives som særligt sensitive, er dem, der spejler efter, om omgivelserne kan få øje på det, der rækker ud over særlig sensitivitet, nemlig deres ressourcer og muligheder. Det er den forskning, der understreger, at beskrivelsen “særlig sensitivitet” meget let bliver selvforstærkende og selvopfyldende, fordi forestillingerne om det særligt sårbare smitter frem og tilbage i de afgørende relationer og kontekster.

Et andet lille eksempel:

En 15-årig pige kom sammen med sin familie til min konsultation. De understregede, at hun var særligt sensitiv. Igennem et længere forløb blev det klarlagt, at hun var vokset op i en familie med en far, der havde været voldsom og uforudsigelig, en mor, der havde forsøgt at passe på sig selv og sine to døtre, og pigen selv, der også havde syntes, at hun skulle passe på sin lillesøster. Moderen havde haft dårlig samvittighed over ikke at kunne passe tilstrækkeligt på pigerne, og en særlig relation til den 15-årige pige var opstået. Jeg kunne have valgt at blive i temaet om udsathed, men valgte at stille spørgsmål, der rakte ud over udsathed, og byggede på det, som pigen med sin whistleblowing, sin store ansvarlighed knyttet til sin familiehistorie, inviterede alle til at forholde sig til: Hvordan kunne utrygheden i familien afløses af et anderledes samspilmønster – og hvordan kunne det anderledes familiemønster åbne for en frihed for pigen til at kunne bevæge sig ud i verden og lægge anderledes afstand til den utilstrækkelighedsfølelse, som hun ellers havde taget med sig? Og i sidste ende: Hvordan kunne pigen ses som en gave, der understregede, at det var på tide at sætte punktum for alt det, der havde fyldt?

Som det forhåbentlig fremgår, er der tale om et antropologisk perspektiv. Antropologi handler i denne forbindelse om at møde det problemfyldte og dermed også billedet af det individuelt særligt udsatte med en overbevisning om, at der er en indre mening i det, vi får øje på, og dermed at der også ligger en indbygget invitation i dette. Opgaven bliver, hvordan vi kommer til at forstå invitationen på måder, der kan skabe udvikling for barnet og den unge – og for dem, der omgiver barnet eller den unge. På den måde er de vores bedste manualer, det er dem, der med deres adfærd viser os, om den måde, vi forstår deres invitationer på, skaber den udvikling, som de og vi havde håbet på. I det konkrete eksempel inviterede alvoren knyttet til oplevelsen af udsathed

og særlig sårbarhed til et perspektiv, der insisterede på ikke *blot* at gøre det til et individuelt anliggende. Det perspektiv flyttede pigen fra at se sig selv som problemet til, at alle kunne få øje på gaven, der lå indlejret i midten af det særligt sårbare.

Det antropologiske perspektiv understøttes af resiliensforskningen, der bl.a. bygger på begrebet “sense of coherence”, på dansk: oplevelse af sammenhæng (Antonovsky, 2000). Her fokuseres på det, der kan give mening, oplevelsen af at forstå det, man er “midt i”, og ikke mindst oplevelsen af at være deltager og ikke blot den, der bliver udsat for ... Og centralt i begrebet står, at det ikke blot er et individuelt anliggende at skabe denne oplevelse af sammenhæng, men at det sker i det samskabende rum, hvor vi som fagpersoner har en særlig rolle og position i forhold til at bidrage til at skabe kontekster, som åbner for bevægelse i det tilsyneladende fastlåste.

Recoveryforskningen (bl.a. Topor, 2005) er en ekstra inspirationskilde ind i det antropologiske, fordi det flytter fokus fra det, der tilsyneladende “er”, til det, der kan opstå, det, der kan udvikle sig. Forskerne undersøgte, hvorfor mennesker kom sig af alvorlige forstyrrelser, ikke mindst skizofreni. Resultaterne understreger (overført til dette felt) betydningen af at bidrage til en proces, der rækker ud over, hvad de pågældende børn eller unge havde forventet, således at de ikke bliver set og beskrevet som *bare* sårbare, og således at de i kraft af processen får tilbagemeldinger om deres betydning i det fællesskab, som de er en del af, og dermed oplever, at processer udvikler sig, fordi de er med til at gøre dette muligt. Når vi med inspirationen herfra flytter os fra “recovery til discovery”, er opgaven at opdage de muligheder, der opstår, når man insisterer på det, der rækker ud over statiske tilstandsbilleder (Hertz & Nielsen, 2011).

Endnu et eksempel:

En 15-årig pige var vokset op i en plejefamilie og havde i alle årene haft samvær med sine biologiske forældre. Hun havde kort før starten på kontakten til mig fortalt, at hun i en årrække var blevet udsat for seksuelle grænseoverskridelser og trusler fra sin biologiske fars side. Hun havde intet fortalt, fordi hun var bange for konsekvenserne. Hun havde i en tidlig alder fået diagnosen ADHD – hendes hidsighed og impulsivitet var blevet forstået i lyset af diagnosen og ikke som whistleblowing. Forløbet hos mig med pigen og hendes plejeforældre fik fokus på, hvordan hun kunne handle i forlængelse af den styrke, hun havde vist, da hun fik sagt fra over for samvær med sine biologiske forældre. Plejeforældrene havde svært ved at slippe deres bekymring, men kunne efterhånden smile af deres egen tilbøjelighed til at kompensere for alt det, de ikke syntes, pigen selv formåede. Jo mere opmærksomme de blev på deres bidrag til mønstrene, jo mere fik pigen erfaringer med at regulere følelserne – og livet i det hele taget.

Dette eksempel illustrerer betydningen af den forskning, som er lagt frem. Når vi insisterer på et både-og og dermed de tilsyneladende modpoler af sårbarhed og styrke, må vi interessere os for den helhed, som symptomerne er en del af. Derfor er der en oplagt risiko for, at den individuelle beskrivelse/diagnose begrænser vores nysgerrighed og også begrænser den kontekst, vi selv bliver en del af. Det er ved at blive i både-og, at insistere på at forstå sårbarhed og styrke som fænomener, der hænger sammen, at vi får skabt en bevægelse, der åbner for det uanede – i dette tilfælde en pige, der fik flere og flere erfaringer med at sige til og fra, med at passe på sig selv, også fordi plejeforældrene deltog i forandringsprocesserne og fik øje på, at der også var noget, de selv skulle lære i alt det, der skete.

De udsatte børn og unge – i kontekst og i mulig forandring

Eksemplerne i dette kapitel illustrerer, at oplevelsen af at være udsat eller sårbar ikke kan forstås uafhængigt af den kontekst, som den eksisterer i. Kontekst handler om meningsbærende sammenhænge og om de mennesker, som er med til at skabe den mening, som fænomenerne udvikler sig i. Alligevel er der en stigende tilbøjelighed i kulturen til at hæfte fænomener og ikke mindst fejl og mangler på individer frem for på strukturer og organiseringer, på situationer, processer og mønstre – og i sidste ende at karakterisere og diagnosticere det, der ikke passer ind. Social uorden bliver derved gjort til individuel uorden.

Et klassisk eksempel var en 17-årig pige, der på de forskellige institutioner, som hun i en årrække boede på, var blevet benævnt "isdronning". Kontakten havde været dårlig, hun var blevet opfattet som stærkt behandlingskrævende, uden empati og selvindsigt. Senere kom hun til nogle socialarbejdere, der tog udgangspunkt i, at en isdronning kun kunne forblive isdronning, så længe temperaturen i omgivelserne var under frysepunktet. Derfor opbyggede de en helt anderledes kontekst, hvis formål var at "varme hende op", skabe en anderledes oplevelse af forbundethed.

Alting lever i kontekst. Også i eksemplet med den unge mand, der i retten fremtrådte som ikke-sårbar, uempatisk og hård og uden at angre det, som han havde gjort – og hvor det efterfølgende viste sig, at han også rummede en stor sorg over det pludselige tab af sin far, hvilket havde gjort, at han i en periode af sit liv havde mistet overblikket og i desperation havde stukket en anden

mand ned. Stor sårbarhed i midten af det tilsyneladende ufølsomme. Og hvor forståelsen af den meningsbærende sammenhæng åbnede for helt anderledes respektfulde samtaler om, hvordan han kunne forsones sig med det, der var sket. I den proces kunne han så helt anderledes få øje på smerten hos dem, der også led under det, der var sket.

Når jeg insisterer på dette tema om at forstå fænomener i relation, i samspil, i kontekst og i mulig forandring, er det som svar på en stigende tendens i samfundet til at forstå fænomener som individuelle, i forlængelse af: “du er fritstillet til at skabe dig selv, men mislykkes du, har du kun dig selv at takke”. Som fagpersoner er der en risiko for, at vi kommer til at reproducere dominerende tendenser i kulturen. “Vi tror, at vi tænker vores egne tanker. Det gør vi ikke. Vi tænker vores kulturs tanker”. Vi har – set fra mit perspektiv – en særlig forpligtelse til at forholde os uærbødigt til det, som i kulturen kommer til at fremtræde som tilsyneladende sandheder, men som blot er at betragte som dominerende ideer og konstruktioner. Konkret betyder det en risiko for, at vi kommer til at forstærke en proces, hvor identiteten eller oplevelsen af individuel sårbarhed bliver yderligere cementeret.

Et fokus på, hvad der er galt med barnet eller de unge, et diagnostisk fokus, kan – som i det seneste eksempel – bidrage til, at sammenhængene forsvinder. Ikke pga. diagnosen i sig selv, det er jo blot en beskrivelse af en fremtræden, en beskrivelse af symptomer, men pga. de mange medbetydninger, der kulturelt set opstår, knyttet til diagnosen i sig selv. Her er der endnu et eksempel på de tilsyneladende sandheder, når diagnoser bliver gjort til forklaringer og ofte også til noget, børn og unge er født med, eller hvor biologien bliver opfattet langt mere statisk end i denne fremstilling (Hertz, 2013).

Som børne- og ungdomspsykiater insisterer jeg på, at diagnoser i sidste ende er øjebliksbilleder, fordi denne formulering flytter opmærksomheden hen på, hvordan vi kan bidrage til, at der opstår nye øjebliksbilleder i kraft af det, vi deltager i. Igen en særlig forpligtelse til ikke at forstærke problembeskrivelserne, men at deltage i en proces, hvor den største alvor inviterer til de mest omfattende udviklingsprocesser. Dette er endnu mere vigtigt, når det drejer sig om de mest udsatte børn og unge i vores samfund, hvor der er en oplagt risiko for, at indsatsen bliver for “lille” og for individuel. Den største udsathed inviterer til den største sammenhængende indsats – med børnene og de unge, familierne som afgørende deltagere og inspiratorer. Opgaven handler om at bidrage til oplevelser af forbundethed, der kan skabe uanede muligheder. Risikoen er, at fokus udelukkende på én kontekst, udelukkende i familien eller i skolen, har for begrænset et perspektiv og derfor ikke får bygget de broer til en mere radikal nyorientering, som kan gøre det muligt at

skabe ny grænseoverskridende læring for alle, en læring, der overskrider det, som tidligere er blevet gjort.

Når afmagt og oplevelsen af udsathed fylder, udløser det ofte en overvejelse om at henvise til nogen eller noget, der kunne repræsentere en særlig ekspertise, en særlig organisering. Dette er forståeligt – og samtidig fyldt med dilemmaer, fordi selve henvisningen i sig selv kan blive identitetsskabende. Ligegyldigt hvor meget vi betoner, at det skyldes, at “vi ikke er dygtige nok”, udløser det ofte forestillinger hos barnet eller den unge, hos familierne om at være forkerte osv.

Det er derfor oplagt at afslutte kapitlet med at minde om de teorier, der kom til at blive centrale omdrejningspunkter i Michel Foucaults forfatterskab. Han fremhæver, at den moderne magt får karakter af opdelinger i “dem og os” og i kategorierne normal i modsætning til unormal, syg eller gal. Han understreger, at mennesker er tilbøjelige til at internalisere, eller med andre ord at personliggøre erfaringerne fra mødet med samfundsmæssige institutioner og kulturelle konstruktioner. Eller som beskrevet i kapitlets overskrift: at social uorden bliver gjort til individuel uorden, at vi i kulturen er tilbøjelige til selv at påtage os ansvaret for oplevelsen af udsathed, således at den sociale kontekst marginaliseres. Det er lige det, der gør, at jeg er optaget af, hvordan vi som fagpersoner kan bidrage til processer, der kan blive endnu mere attraktive, processer, der kan åbne for andre former for forandring og livgivende fællesskaber.

Litteratur

- Antonovsky, A. (2000). *Helbredets mysterium*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Cicchetti, D. (2002). How a Child Builds a Brain: Insights from Normality and Psychopathology. I: W. Hartup & R. Weinberg (red.). *Minnesota Symposia on Child Psychology in Retrospect and Prospect*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Elvén, B.H., Veje, H. & Beier, H. (2012). *Udviklingsforstyrrelser og psykisk sårbarhed*. København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Fonagy, P., Gergely, G., Jurist, E.L. & Target, M. (2007). *Affektregulering, mentalisering og selvets udvikling*. København: Akademisk Forlag.
- Hertz, S. (2008). *Børne- og ungdomspsykiatri – nye perspektiver og uanede muligheder*. København: Akademisk Forlag.

- Hertz, S. (2013). At invitere til en proces, der kan blive endnu mere attraktiv. *Pædagogisk Psykologisk Tidsskrift*, 50(6): 2-13.
- Hertz, S. & Nielsen, J. (2011). Fra recovery til discovery – børns og unges udvikling som et fælles anliggende. *Tidsskrift for psykisk helsearbeid*, 8(4): 334-344.
- Stern, D. (2000). *Spædbarnets interpersonelle verden*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Topor, A. (2005). *Fra patient til person*. København: Akademisk Forlag.